

Gəncəli Sabahinin ədəbi-tənqidi irsi

Fikrət Süleymanovlu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: fikret55@mail.ru

Annotasiya. Ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran aktual problemlərdən biri də Cənubi Azərbaycanda anadilli ədəbi tənqidin bir yaradıcılıq sahəsi olaraq meydana çıxma tarixinin öyrənilməsidir. Belə ki, bəzi ötəri mülahizələri nəzərə almasaq, indiyədək onun təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələləri öyrənilməmiş, səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməmiş, ədəbi prosesdə oynadığı rol akademik səviyyədə öz elmi qiymətini almamışdır. Bu baxımdan, Cənubda anadilli realist nəsrin və ədəbi tənqidin ilk təməl daşlarını qoyanlardan görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas və pedaqoq Gəncəli Sabahinin (1906-1990) ədəbi-tənqidi irsi xüsusi maraq doğurur.

Ömrünün böyük bir hissəsini SRRİ-də NKVD¹ və İranda SAVAK² zindanlarında, sürgünlərdə keçirməyə məhkum edilmiş Gəncəli Sabahi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Cənubda anadilli realist nəsrin yaradıcılarından biri kimi daxil olmuşdur. Ədibin Azərbaycan türklərinin şovinist şah rejiminin amansız basqıları altında keçən yaşamına, öz azadlığı və hüquqları uğrunda mübarizə aparan, bunun üçün, hətta dar ağacına getməyə hazır olan milli fəallığın taleyinə həsr etdiyi əsərləri ictimai-siyasi məzmununa və bədii dəyərinə görə bu gün də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Lakin onun 1946-cı ildə Təbrizdə “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrlə Cənubda anadilli ədəbi tənqidin əsasını qoymasını indiyədək diqqətdən kənar qalmışdır. Ədibin həmin əsərləri bu məqalədə ilk dəfə tədqiqata cəlb edilib araşdırılmış, həmçinin onun İran İslam inqilabından sonra qələmə aldığı məqalələr də nəzərdən keçirilib qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Gəncəli Sabahi, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, anadilli ədəbi tənqid, ədəbi tənqidi görüşlər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.10.2025; qəbul edilib – 28.10.2025

The literary and critical heritage of Ganjali Sabahi

Fikrat Suleymanoglu
Doktor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: fikret55@mail.ru

Abstract. The study of the history of literary criticism in the Turkic language in South Azerbaijan is one of the pressing issues facing domestic literary studies. Except for some superficial considerations, its historical path and stages of development have not yet been studied, its characteristic features have not been defined at the scientific level, and its genres and role in the literary process have not received a scientific assessment. In this regard, the literary-critical heritage of Ganjali Sabahi (1906-1989), an outstanding writer and teacher in the South, is of particular interest. Sentenced to spend a significant part of his life in the prisons of the NKVD in the USSR and SAVAK in Iran, Ganjali Sabahi entered the history of Azerbaijani literature as one

¹ NKVD (*Narodniy Komissariat Vnutrennix Del*) – Sovet İttifaqında Xalq Daxili İşlər Komissarlığı.

² SAVAK (*Sazman-e Ettela'at va Amniyat-e Keshvar*) – şah rejimi dövründə İranın Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat təşkilatı.

of the creators of domestic realistic prose in the South. The writer's works, dedicated to the life of Azerbaijani Turks under the merciless oppression of the chauvinistic Shah's regime, the fate of national activists who fought for their freedom and rights, ready to go to the gallows for this, retain their significance today due to their socio-political content and artistic value. However, the fact that he laid the foundation for literary criticism in his native language in the South with the articles he published in the newspaper "Azerbaijan" in Tabriz in 1946, has remained unnoticed until now.

In this article, these works of the writer, as well as articles written after the Iranian Islamic Revolution, are reviewed and assessed for the first time.

Keywords: Ganjali Sabahi, literature of South Azerbaijan, literary criticism in native language, literary critical views

Article history: received – 14.10.2025; accepted – 28.10.2025

Giriş / Introduction

Tarix boyu yaradıcılıq prosesinin mövcud olduğu hər yerdə onun nəticələrinə fərqli yanaşma – ortaya çıxan nümunələrin yararlılıq və cəlbedicilik baxımından incələnilib müsbət və yaxud mənfi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi mütləq və qaçınılmaz olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, bu münasibət ədəbi yaradıcılığa da eyni dərəcədə, bəlkə də daha çox aid edilmişdir. Belə ki, ədəbi əsərin mövzusunun aktuallığı, estetik dəyəri, oxucuda yaratdığı müsbət və ya mənfi emosiyalara görə subyektiv qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, onun müvafiq ədəbi cameə tərəfindən qəbul edilmiş standart meyarlar, ölçü, ahəng və s. kimi ünsürlər əsasında qiymətləndirilməsi də aparılmışdır.

Şimalı-Cənublu Azərbaycanın aid olduğu Türk-İslam məkanında Orta əsrlərdən başlayaraq ədəbi əsərlərin subyektiv meyarlarla qiymətləndirilməsi nümunələrinə divan ədəbiyyatında dibaçə və şərhlərdə, təzkirə, bəlağət (*ritorika*) və nəzirə toplularında rast gəlirik. Bəlkə də elə buna görə əksər tədqiqatçılar Cənubda ədəbi tənqidin ortaya çıxma tarixini böyük şərqsünas Məhəmmədəli Tərbiyyətin 1935-ci ildə fars dilində nəşr etdirdiyi "*Danişmandani-Azərbaycan*" təzkirəsindən başladığı fikrindədirlər.

Lakin söhbət Cənubda professional anadilli ədəbi tənqiddən gedirsə, heç şübhəsiz ki, onun Milli Hökumət dönəmində anadilli mətbuatın və ədəbiyyatın coşqun inkişafı dövründə intişar tapdığı həqiqətini qəbul etməliyik. Belə ki, Azərbaycan türklərinin Cənubda uzun illər boyu ana dilində yazıb-yaratmalarına şovinst Pəhləvi rejimi tərəfindən qoyulan rəsmi qadağalar yalnız dilin, bədii ədəbiyyatın deyil, həm də ədəbi-tənqidi fikrin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın "sistemli inkişafına, milli-nəzəri məfkurəyə söykənən metodoloji prinsiplərə yiyələnməsinə imkan verilməmiş, hətta bir çox örnəklər fars dilində yarandığından milli ədəbi prosesin faktoruna çevrilməmişdir" [13, s. 271].

Cənubda ədəbi tənqidin formalaşma və inkişaf yolunun digər sahələrə nisbətən daha çətin və mürəkkəb yol keçməsindən bəhs edən Sabir Əmirov (Nəbioğlu) yazır: "Bu bir həqiqətdir ki, şeir, nəsr kimi janrların özlərinə məxsus istiqlaliyyətləri, özlərini gizlətmək qabiliyyətləri köhnəlməmək xoşbəxtlikləri vardır. Hətta irticanın tüğyan etdiyi dövrlərdə şeir, nəsr özünü təqdim etmək üçün müəyyən qapalı yollardan, ədəbi bəhanə və formalardan istifadə edə bilirdi. ...Tənqid isə ...öz müddəalarını məhz meydanda olan bu və ya digər ədəbi əsər əsasında qurmalıdır. İrtica illərində yalnız gizli yayılan, gizlədilər əsərlər barədə açıq fikir demək üçün tənqid təbii ki, belə imkana malik deyildi" [3, s. 147].

Burada Türkiyə subyektiv tənqidinin öndərlərindən tanınmış tənqidçi, yazar, tərcüməçi və şair Nurullah Ataçın (1898-1957) məşhur sözlərini xatırlamamaq olmur: "Her millet layık olduğu münəkkidi çıkarır. Bizde tenkit-münəkkid yoksa bu, hiç şüphe etmeyin, edebiyatımızın da cılız olmasındandır" [2, s.148]. Nurullah Ataç haqlı olaraq tənqidçinin yetişməməsini birbaşa ədəbiyyat

yatın zəifliyinə bağlayır və bu iki paralel prosesin həm də cəmiyyətdəki durğunluqdan qaynaqlandığını bildirir. Cənubda uzun illər boyu türk dilində nəinki yazmağın, hətta danışmağın belə qadağan edildiyi bir şəraitdə, əlbəttə bu proseslərdən heç söhbət belə gedə bilməzdi.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Cənubda anadilli ədəbi tənqid Gəncəli Sabahinin Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin mərkəzi orqanı kimi 1945-1946-cı illərdə Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş “Azərbaycan” qəzetində işıq üzü görmüş məqalələri ilə başlayır. Ədibin ədəbiyyata, bir yaradıcılıq sahəsi kimi onun missiyasına, eləcə də sənətkarlıq məsələlərinə baxışlarını əks etdirən bu əsərləri, həmçinin İran İslam inqilabından sonra dərc etdirdiyi məqalələri Cənubi Azərbaycanın ədəbi tənqid tarixinin əhəmiyyətli bir mərhələsini təşkil edir.

Əsas hissə / Main part

1. Gəncəli Sabahinin Milli Hökumət dönəmi məqalələri

Gəncəli Sabahinin ədəbi-tənqidi və nəzəri fikirləri ilə biz ilk dəfə onun 1946-cı ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş “**Ədəbiyyat nədir?**” adlı məqaləsi vasitəsilə tanış oluruq. Məqalədə müəllif ədəbiyyat haqqında subyektiv fikirlərini bildirir – “Ədəbiyyat nədir?” sualına cavab verir. Həm də bu zaman ədəbiyyatın ictimai missiyasını, tərbiyəvi əhəmiyyətini qabartmağa çalışır, onun daha çox “insan qəlbini yenidən qurulmasına kömək etdiyini, oxucuya həyatın mənfi və müsbət cəhətlərini göstərməyə, mənfidən uzaqlaşdırıb müsbət əməllər dalınca getməyə” sövq etdiyini bildirir [11, s.2].

Bu məqaləsindən başlayaraq onun ədəbi baxışlarının daha çox sosialist realizmi cərəyanının təsiri altında formalaşdığına şahid oluruq. Bu da təbiidir, belə ki, Şimalda – mühacir olaraq sovet məktəblərində orta və ali təhsil alıb yetişmiş bir ziyalının fikirlərinin formalaşmasında yaşadığı mühitin və aldığı təhsilin rolu özünü bu və ya digər şəkildə göstərməli idi. Məhz elə buna görə də müəllif “**Şair və yazıçılarımız şərəfli vəzifələr qarşısında**” sərəlvhəli məqaləsində Cənubi Azərbaycan reallıqlarından çıxış edərək ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələri xalqın və Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin qarşısında duran məqsədlərlə uzlaşdıraraq yazır: “Bu gün fırqəmizin və xalqımızın qarşısında duran müqəddəs və şərəfli məqsədlər ilə əlaqədar olaraq şair və yazıçılarımızın üzərinə ağır və məsul vəzifələr düşür – ...Xalqın qəhrəmanlıq tarixini, arzu və əməllərini, xəyal və həyəcanlarını əks etdirən real əsərlər yaratmaq” [10, s.2].

O, bunun üçün qələm sahiblərinin xalqın keçmiş həyat və mübarizə taixini, bu gününü dərinlən öyrənmələrini tövsiyə edir, əks halda onların cəmiyyətdə baş verən sürətli inkişafı ayaqlaşa bilməyəcəklərini göstərir. Amma bu da mübahisəsizdir ki, ustadın bizə gəlib çatan əsərlərində əksini tapmış ədəbi, estetik və nəzəri baxışları əksər hallarda onun peşəkar pedaqoqluğundan qaynaqlanan maarifçilik xarakteri də daşıyır.

Gəncəli Sabahi “Ədəbiyyat nədir?” adlı məqaləsində mövqeyini oxucuya daha da aydın çatdırmaq üçün böyük realist və mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”nın hərəsi bir dildə təhsil alıb bir-birini anlamayan və ya anlamaq istəməyən “qəhrəman”larını nümunə göstərir və yazır: “Demək burada səhnə, həyatı bir güzgü kimi əks etdirməklə və tamaşaçılarda bədii həyəcan oyatmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda tamaşaçılara təsir edir, tərbiyə edir, onların dünyagörüşünü, azadlıq duyğularını inkişaf etdirir, mübarizə yollarını öyrədir və onları dəyişir” [11, s.2], Gəncəli Sabahi burada bir şeyi xüsusilə vurğulayır – hər bir xalq yalnız öz ana dili vasitəsilə tərəqqi və inkişaf edə, çağdaş mədəniyyət və texnikalara yiyələnə bilər.

Həmin il müəllifin “Azərbaycan” qəzetində “Böyük mədəni nailiyyət”, “Yazıçılar cəmiyyətində”, “Ləyaqətli bir töhfə haqqındakı mülahizələrim”, “Tənqidi işarələr”, “Qəhrəmanzadənin yaradıcılığı”, “İştibahlar düzəldilməlidir”, eləcə də “Qalibiyyət birlik və bərabərlikdədir” sərəlvhəli daha yeddi yazısı dərc olunmuşdur. Müəllif bu məqalələrin əksəriyyətində də ədəbiyyat və yaradıcılıq barədə diqqətəlayiq fikirlər irəli sürmüşdür.

Bu məqalələrlə tanış olduqca istər-istəməz böyük yazar – Türkiyədə ədəbi tənqidin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş Reşat Nuri Güntəkinin (1889-1956) məşhur kəlamlarına haqq verirsən: “Tənqidçinin yaxşı bədii təhsili, müəyyən ədəbi zövqü, mətnin onda buraxdığı təəssüratları şərh etmək üçün sənət bilgisi ilə bərabər həm də realist və analitik düşüncə tərzli olmalıdır” [4, s.17]. Bu baxımdan, hələ 1929-1932-ci illərdə Bakıda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Dil və ədəbiyyat fakültəsində Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəmli, A.Şaiq və B.Çobanzadə kimi görkəmli alim və yazıçılardan dərslər almış Gəncəli Sabahi bu vacib bilgi və keyfiyyətlərə yiyələnmiş bir qələm sahibi idi.

Müəllifin Milli Hökumət dönəmində böyük ədəbiyyatda hələ ilk addımlarını atan və Təbrizin mətbuat orqanlarında fəal çıxışlar edən Bəylər Hailinin “Ləyaqətli bir töhfə” hekayəsi haqqında fikirlərini əks etdirən **“Ləyaqətli bir töhfə” haqqındakı mülahizələrim**” adlı məqaləsi də bunu sübut edir. Belə ki, müəllif ilk növbədə həmin günlərdə Cənubda daha böyük aktualıq kəsb edən hekayə barədə öz mövqeyini bildirir: “Hekayə janrı (*süjetli nəsrin forması – F.S.*) bugünkü dünya ədəbiyyatında ən çox yayılan, ən çox oxunan və təsir göstərən bir ədəbi növüdür. Xalqların həyat və mübarizəsini hərtərəfli əks etdirməyi öz qarşısında məqsəd qoyan ədəbiyyat nəsrin bu gözəl və maraqlı növünə həmişə ciddi ehtiyac hiss etmişdir. Bugünkü demokratik varlığımızın dolğun mənasını, həyat və mübarizəmizi geniş əhatəsilə əks etdirmək üçün bu ədəbi növə (*hekayəyə*) bizim də ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın və məcmuələrimizin böyük ehtiyacı vardır. Həm də o əsərlərə ki, onda həm məna, həm də ifadə gözəlliyi olsun” [9, s.3].

Lakin görünən odur ki, Bəylər Hailinin hekayəsi Gəncəli Sabahinin qəbul etdiyi bu meyarların çoxuna cavab vermir. Belə ki, tənqidçiyə görə hekayənin qəhrəmanları Fəridə və onun sevgilisi – 21 Azər milli hərəkətinin fəal iştirakçısı olan Arifin münasibətləri süni xarakter daşıyır. İstər onlar, istərsə də digər obrazlar daha çox dil pəhləvanları kimi çıxış edirlər. Hekayə bədii əsərdən daha çox ictimai məqalə təsiri bağışlayır və burada cərəyan edən hadisələr arasında rabitəsizlik var. Tənqidçiyə görə müəllif kiçik bir hekayə mövzusunun az qala roman qədər uzatmış, bədii məsələsinə isə elə də diqqət yetirməmişdir. Digər tərəfdən də ölkədə baş verən məlum tələpəli hadisələr fonunda əsərdə zidd obrazların olmaması da onun ictimai dəyərini aşağı salır.

Gəncəli Sabahinin hekayə barədə fikirləri kifayət qədər ciddi və sərt olsa da, aydın və anlaşılıqdır: “Sadə bir hadisəni istənilən qədər uzatmaq, geniş təfərrüatla təsvir etmək asandır. Belə əsərləri yazıçı olmayan adamlar da yazıb bilər. Lakin kiçik hekayələr, yəni yığcam, mənalı, təsirli sənət əsərləri yaratmaq çətindir. Müəyyən bir hadisəni həqiqi bir surətdə təsvir etməyə, onun mənasını, mahiyyətini bədii sözlərlə, həyatı həqiqət və dərin fəlsəfi düşüncə ilə əks etdirməyə çalışmaq lazımdır. Bizi geri qoyan əsas səbəb burasındadır ki, yazıçılarımız öz yazdıqlarında asan yollara can atırlar...” [9, s.3].

Müəllif məqalədə həm də Cənubda hələ kövrək addımlarını atan nəsrin gələcək inkişafı üçün müəyyən yollar göstərməyi də unutmur. Bunun üçün yeni işıq üzünə görə nəsr nümunələrinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini, mütəmadi şəkildə ədəbi mübahisələrin təşkil olunmasını, yazıçıların əsərlərinin müzakirə predmetinə çevrilməsini təklif edir.

Tənqidçinin gənc nasir Qəhrəman Qəhrəmanzadənin (1913-1990) əsərlərinin təhlilinə həsr etdiyi **“Qəhrəmanzadənin yaradıcılığı”** adlı tənqidi məqaləsi də maraqlı doğurur. Belə ki, o bu məqalədə yazarın bir əsərini deyil, bir neçə əsərini – “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş “Vətəni sev”, “Çağırışa cavab”, “Nakam cavan”, “Dərmanlı dərd” və “Saf qan” adlı hekayələrini ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından təhlil etməklə yanaşı, gənc yazıçıya gələcək inkişafı üçün müəyyən məsləhətlər də verir. Bəlkə də elə buna görə Qəhrəmanzadə Milli Hökumətin süqutundan sonra Şimalda yaradıcılığını hekayə ustası kimi müvəffəqiyyətlə davam etdirmiş və cənublu yurddaşlarımızın acınacaqlı həyatını hərtərəfli və real şəkildə əks etdirən əsərləri ilə oxucular arasında böyük rəğbət qazanmışdır.

Gəncəli Sabahi hər şeydən öncə bunu təsbit etmişdir ki, “xəlqilik və vətənpərvərlik Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcılığında əsas yer tutduğu kimi, Qəhrəman Qəhrəmanzadənin hekayələrində də özünü əks etdirməkdədir. Qəhrəmanzadənin yaxşı cəhəti burasındadır ki, o, əsərlərinin materialını həyatdan, canlı insanlardan alır. Xəlqinin ürək çırpıntılarını, arzu və həyəcanlarını müşahidə qabiliyyətinə malikdir. Həyat və mübarizənin ziddiyyətini dərk edə bilir” [12, s.2]. Lakin o, Qəhrəmanzadənin əsərlərində yol verdiyi bəzi çatışmazlıqları qeyd etməyi də lazım bilir. Belə ki, bir yazıçı kimi onun real həyatdan götürdüyü hadisələri bədii şəkildə salıb göstərmədikcə yüksək səviyyəli əsər yaratmağa nail ola bilməyəcəyini xatırladır. Tənqidçinin fikrincə, insanların əqlinə və ürəyinə bədii sözün qüdrətilə daha tez yol tapmaq olar. Ona görə də məzmunla yanaşı, ifadə gözəlliyi, bədii surətlərin dolğunluğu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu baxımdan o, haqlı olaraq “Nakam cavan” hekayəsinin qəhrəmanı Yasini “aciz, həyatda yaşamağı bacarmayan, mübarizə yollarını bilməyən” bir obraz kimi tənqid edir. Tənqidçi “Dərmanlı dərd” hekayəsinin qəhrəmanı – Parisdə mühəndislik məktəbi bitirib vətənə qayıdan gənci və onun dostunu da eyni cür iradəsizlikdə ittiham edir və yazır: “Biz bütün ömrünü vətən və xəlq azadlığı uğrunda sərf edən, öz mübarizəsinin kəskinliyi və qüdrətilə irticanın təxt-tacını titrədən, xəlqi zülmə-sitəmə qarşı üsyana qaldıran doktor Əranilərimizin, mübariz qəhrəmanlarımızın ölməz obrazlarını əsərlərimizdə canlandırmalıyıq” [12, s.2]. Bununla birlikdə, Gəncəli Sabahi həm də Q.Qəhrəmanzadənin hələ gənc olduğunu, əsərləri üzərində işləməyi çox sevdiyini, buna görə də onun gələcəyinə böyük ümidlə baxdığını da bildirir.

2. İran İslam inqilabından sonrakı dönm ədəbi-tənqidi məqalələri

Gəncəli Sabahinin ədəbi-tənqidi görüşlərini əks etdirən əsərlərinin bir hissəsi də 1979-cu ildən sonra çap olunan anadilli mətbuat orqanlarında dərc edilmiş, sonralar isə “Şeirimiz zamanla addımlayır” adlı kitabında toplanmışdır. 1981-ci ildə Tehranda “Dünya” nəşriyyatında işıq üzü görmüş, 2024-cü ildə isə Bakıda latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş bu kitabda Cənubi Azərbaycanda yazıb-yaradan Səhənd, Sahir, Sönməz, Məhzun, Haşım Tərhan kimi görkəmli söz ustaları ilə yanaşı, Şimalın böyük sənətkarları Aşiq Ələsgər, Cəlil Məmmədquluzadə və Səməd Vurğun yaradıcılığında da ətraflı bəhs olunur.

Akademik Mirzə İbrahimov bu toplunun işıq üzü görməsi münasibətilə ədibə ünvaladığı “Hər bahar dirillik biz Vətən üçün” sərəlvəhəli açıq məktubunda kitabın məziyyətlərindən ətraflı bəhs edir və yazırdı: “Bu məqalələrdə xüsusən mənim xoşuma gələn odur ki, siz həmin əsərlərin mütərəqqi, işıqlı məzmununu, ictimai, əxlaqi, fəlsəfi mündəricəsini yeganə məziyyət, yeganə estetik meyar (ölçü) kimi almırsınız. Mütləq bu cəhətləri əsərlərin bədii keyfiyyəti ilə bağlayırsınız, bədiiliyi, obrazlılığı əsərlərin fəlsəfi məzmununu canlandıran əsas keyfiyyət kimi qiymətləndirirsiniz. Məsələn, iyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli və nadir incilərindən olan “Heydər babaya salam” poemasını və ümumiyyətlə Şəhriyarın Nəsimi, Füzuli kimi dünya klassikləri ənənələrinə əsaslanan yüksək poeziyasını çox gözəl təhlil edir, səciyyələndirirsiniz. Mənə elə gəlir ki, “Heydər babaya salam” poemasının ruhunu, xalqın həyatı ilə canlı, daxili əlaqəsini və mənəvi tələblərinə cavab olduğunu bu qədər gözəl açan olmayıb” [5, s.4].

Kitaba daxil edilmiş “Xalq şairi Səhənd” və “Xalq şairi Səhənddən xatirələr” adlı məqalələrində Gəncəli Sabahi XX əsrin ortalarında Cənubda anadilli siyasi şeirin bayraqdarı olmuş, vətənpərvər şairimiz Bulud Qaraçurlu Səhəndin rejim basqıları altında keçən keşməkeşli həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı, mübarizə yolu və örnək insani keyfiyyətləri ilə bağlı fikirlərini bölüşmüşdür. 1979-cu ildə yaxın dostunun ölümü ilə əlaqədar yazdığı birinci məqalədə onun yaradıcılığının ictimai və milli mahiyyətini açıb göstərir: “O, dərin görüşlü şair olaraq, öz xalqının görünən gözü, düşünən beyni və döyünən qəlbi oldu. Vətəninin talan, xalqının əsarətdə, fəlakət və bədbəxtliklə yaşadığını, varlığı çiyəndiyini gördükcə alovlanıb şölə çəkərək, “Azadlıq!” – deyə bağırır, əsarət zəncirlərini çeynəyib parçalayır, kəskin qələmi ilə mübarizə yollarını işıqlandırır.

O, yaxşı bilirdi ki, həyat və yaşamaq haqqına malik olmaq istəyən insan, gərək canından keçsin!” [8, s.27].

Sabahi dostunu haqlı olaraq xalq şairi adlandırır, onun amalının yalnız vətəni azad və coşqun inkişafda görmək olduğunu, millətinə yadigar qoyduğu zəngin yaradıcılıq irsini dərk etmək üçün hələ uzun bir vaxt lazım gəldiyini bildirir. O bu baxımdan, məqalədə Səhəndin “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsindən “Qaracıq çoban” və “Bəkil oğlu İmran” poemalarını incələyir, şairin bu əsərdə mütəfəkkir, filosof kimi həyatın dərinliklərinə baş vuraraq, gəncliyə azadlıq və mübarizə yollarını göstərmək üçün, şovinist şah rejiminin yaratdığı qaranlıqlarda məşəl axtardığını, söndürülmüş milli duyğuları, vətənpərvərlik şeirilə oyatmağa çalışdığını bildirir [8, s.28]. Ona görə də oxucusuna şairin bu misralarına diqqət yetirməyi tövsiyə edir:

*Hər dərdin dəvasın axtarmaq gərək,
Nə çıxar yıxılıb zarıldamaqdan?
Tələssüz qolların qüvvəti olmaz,
Yol getməsə çatmaz məqsədə insan.*

Məqalədə diqqəti cəlb edən, ədəbiyyat tariximiz üçün qiymətli olan məqamlardan biri də Cənubda ilk gizli ədəbi birliklərin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, burada ədəbiyyatşünaslar arasında bəzən mübahisə doğuran məsələlərdən birinə də aydınlıq gətirilir.

Məlumdur ki, 50-ci illərdə Cənubda ana dilinə, milli tarixə və mədəniyyətə artan maraq ziyahlarımızı müxtəlif ədəbi-mədəni birliklər yaratmağa təşviq edirdi. Onlar haqlı olaraq hesab edirdilər ki, belə birliklərin fəaliyyəti Milli Hökumətin devrilməsindən sonra durğunluq dövrü yaşayan milli şüurun yenidən oyanması və çağdaş çağırışlara cavab verəcək şəkildə formalaşması üçün mühüm vasitələrdən biri ola bilər. Sabahinin qeydlərinə görə, fəal iştirakçısı olduğu bu birliklərdən biri də Bulud Qaraçurlu Səhəndin təşəbbüsü ilə 1953-cü ildə Tehranda yaradılmış və 1960-cı illərin ortalarına qədər fəaliyyət göstərmişdi [7].

Ədibin çağdaş Cənub poeziyasının aparıcı simalarından olan Kərim Məşrutəçi Sönməzin fəlsəfi-didaktik mövzuda qələmə aldığı “İsanın son şamı” poemasına həsr etdiyi **“İsanın son şamı”na bir nəzər**” adlı məqaləsi isə başqa bir yöndən diqqəti cəlb.

İntibah dövrünün dünyaşöhrətli rəssamı Leonardo da Vinçinin (1495-1498) məşhur “Son şam yeməyi” adlı rəsm əsərinin yaranması ilə bağlı əsrlərdə dolaşan çoxsaylı rəvayətlərdən biri, bəlkə də ən ibrətamizinin süjeti əsasında qələmə alınmış bu poema Azərbaycan epik şeirinin ən yaxşı nümunələrindən hesab olunur. Məlum olduğu kimi, dahi rəssam Həzrəti İsanın obrazında Xeyiri, Yəhuda İskariotun obrazında isə Şəri yaratmışdır. XV əsrdə Milanda Santa Mariya della Qrasiya monastırının yemək otağının arxa divarına çəkilmiş bu rəsmdə şam yeməyi zamanı Həzrəti İsa özünün on iki həvarisindən birinin ona xəyanət edəcəyini və sığındığı gizli yeri düşmənlərinə satacağını bildirməsini təsvir etmiş və belə də olmuş – Yəhudanın xəyanəti nəticəsində çarmıxa çəkilmişdi...

Rəssam xristianlıq dünyagörüşünün əsas dayaqlarından birini təşkil edən bu hadisəni təsvir edərkən ona “iki model lazım idi. Biri Məsihin dərin mənəli və məsum baxışlarını, onun vüqar və əzəmətini canlandırma bilsin” [8, s. 74]., ikinci isə:

*Bir model ki, görkəmində
Yəhudanın xayınlığı, yaltaqlığı,
casusluğu, şeytanlığı
kəzzablığı, alçaqlığı
göz önündə əyan ursun.*

*Rəssam onu görən kimi
ürəyində nifrət doğsun.*

*Üzdə yoldaş, dalda düşmən,
yoldaşına riyakarca, yağlı-yağlı dil tökərkən
dönə-dönə qurban kəsib
dönüb daldan xəncər vursun.* [6, s.14]

Rəssam həm İsa Məsih, həm də Yəhuda İskariot obrazını cavanlıqda Həzrət İsanın modeli olan, qocalığında isə xain Yəhudanın modelinə çevirilən eyni şəxsdən götürməklə təsdiqləyir ki, Xeyir və Şər arasındakı sərhəd o qədər yaxındır ki, bəzən, hətta görmək mümkün olmur. Müəllif əslində burada həyatın iki üzünü – qaranlıq və işıqlı üzünü ustalıqla göstərməyə nail olmuşdur. Lakin hər şeydən görünür ki, burada şairi maraqlandıran başlıca məsələ heç də qiymətli dini-əxlaqi məzmunu az qala hər kəsə məlum olan bu hekayə deyil, rəssamın tapdığı Həzrəti İsa modelinin – məsum Renatanın yaşadığı cəmiyyətdən Yəhudaya necə çevrilməsidir. Tənqidçinin fikrincə “şair bu dəyişikliyin ictimai səbəblərini məharət və bədii obrazlarla qələmə gətirib və yaradıcılıq qüdrətini nişan verə bilmişdir [8, s.84].

Ancaq Gəncəli Sabahi bu cür transformasiya hadisələrinin bu gün də davam etdiyini göstərmək üçün haqlı olaraq poemanın yazılması səbəbini bildirərkən əsərin əvvəlindəki detala diqqəti yönəldir. Belə ki, bir qurtum şərab içdiyinə görə Miyanın mərkəzi meydanında bir talesiz yazıq kişi rəhimsizcəsinə şallaqlanır. Atasının fəryadına dözə bilməyən kiçik yaşlı oğlu özünü saxlaya bilmir, qaçıb atasının qançır olmuş bədəninə qucaqlayır. Onu qorumağa çalışır. Lakin Sabahinin haqlı olaraq *işğəncəçi* adlandırdığı gözü qızmış şallaqçı uşağı da atasına qatır.

Sabahi poemanın əsl qayəsinin də məhz burada gizləndiyini, rəhimsizliyin yeni bir Renata yaradacağını göstərir və şairin vicdanları toz basmış ədalətsiz hakimləri ayıltmaq üçün, “İsanın son şamı”nı yaratdığını bildirir.

Əslində Sabahinin Qüdrət (“*Həyat faciələrindən*”) və Məhəmməd (“*Qartal*”) kimi ədəbi qəhrəmanlarının taleyi də bir növ Renatın taleyinə bənzəyir. Belə ki, onlar da yaşadıkları mühitin qurbanlarına çevrilir, həyatları məhv olur.

Müəllifin 1965-ci ildə qələmə aldığı və “Şeirimiz zamanla addımlayır” adlı kitabına daxil edilmiş “**Məhzunun həyat və yaradıcılığı**” sərəlvhəli məqaləsi isə diqqəti başqa bir yöndən cəlb edir. Hər şeydən öncə bunu qeyd etməliyik ki, məqalə həcmcə böyük olmasa da, Cənubda qəzəl ustası kimi tanınan Məmmədli Məhzuna (1899-1986) həsr olunmuş ilk və ən mötəbər qaynaqdır. Bu baxımdan da şairin istər şimalı, istərsə də cənublu oxuculara daha yaxından tanıtılmasında mühüm rol oynamışdır.

Gəncəli Sabahi ilk növbədə bu məsələyə aydınlıq gətirir ki, Məhzun yalnız qəzəlxan deyil, həm də heca vəznində yazdığı şeirlərində də müvəffəqdir və onun şeirləri bir çox aşığın müraciət etdiyi əsərlərdir. Heç şübhəsiz ki, bu onun bir mühacir övladı kimi Gədəbəyin sazlı-sözlü mühitində dünyaya gəlməsi, ömrünün uşaqlıq və gənclik illərini Şimalda yaşaması*, bir qələm sahibi olaraq burada formalaşması ilə bağlıdır.

İkincisi, o, şairin yaradıcılığı ilə bağlı bunları qeyd edir: “Məhzunun qəzəllərini oxuyan ilk baxışda, onun aşıq olduğunu, öz eşqində nakam, sevgilisindən uzaq düşdüyünü, hicran dərdinə mübtəla olaraq, bir viranə kimi özünü şəmin oduna yandırdığını, bir bülbül kimi gecə-gündüz gülün qırağında nalə etdiyini düşünə bilər” [8, s.28]. Lakin ədib şairin qəzəllərindən fərqli misallar gətirməklə göstərir ki, bu baxış heç də həqiqəti əks etdirmir:

*Könül müddətdi sevdəyə düşüb bir Leyli eşqində,
Salıb Məcnunsifət səhralara, məbhui heyranam,*

* Məmmədli Məhzun sovet vətəndaşlığına keçmədiyinə görə 1938-ci ildə əksər mühacir həmyerliləri kimi zorla İrana qaytarılmışdır.

*Bu qürbət eldə dilşad olmadım bir ləhzə ömrümdə,
Vətən olmazsa gər qismət mənə, Məhzuni-nalanam!* [8, s.57]

Göründüyü kimi, Məhzunun “qəzəllərində, həyatda həmişə əzilmiş ömür boyu həsrət çəkmiş, zindəganlığın bütün acılıqlarını dadmış, ağırlıqlarını çiyində daşıyan bir insan qəlbinin naləsi duyulur. Qəzəllərdəki ələm-kədər və qəmlər fərdi bir nalə deyil. Bəlkə də ictimai dərdlərin tərənnümü və fəğanıdır... Məhzunu nalan, edən onun vətəninə, öz elinə olan sonsuz eşqidir, ayrı düşdüyü, gecə-gündüz hicrində yandığı ana Vətən, doğma yurduudur. Göz açıb boy atdığı el-obasının qaynar bu laqları, yamaqları, dağları, bağları çəmənlikləri, kolları belə onun uşaqıq, cavanlığının şirin xatirələrilə doludur” [8, s.56]. Bir sözlə, onun ilham mənbəyi həsrətini daim içində çəkdiyi Vətəndir.

Digər bir tərəfdən, Sabahi öz ana dili, ədəbiyyatı, mədəni və milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan vətənpərvər bir şair olan Məhzunun şeirlərinin dərin ictimai-siyasi məzmunundan bəhs etməklə yanaşı, onu da qeyd edir ki, o həm də bəşəriyyətin maddi, mənəvi və ən başlıcası da insani qaynaqlarına sarsıdıcı zərbələr endirmiş iki dünya savaşının şahidi olmuş bir fikir adamı, səmimi beynəlmiləli və müharibə əlehdarındır:

*Qoy gülsün bəşərə sülh fəriştəsi,
Bürüsün gülzarı bülbülün səsi.
Qucub oturmasın analar dizin
Gətirsin gəlinin, köçürsün qızın!*

Çünki: “şairin mehr-məhəbbətlə dolu həssas qəlbi, bir də oğlu ölmüş anaların saçlarını yola-raq, ucalan fəryadlarını, gül rəngləri solmuş gəlinlərin ümitsiz intizarını, matəm libasına bürünmüş dul xanımların göz yaşlarını, yüz minlərlə yetim qalmış uşaqların yazıqlığını görmək istəmir” [8, s.61]. Ona görə də deyir:

*Gözəl sülh həyatı yaşadar eli,
Gərək cəng diyənin kəsilsin dili!*

Sabahi hesab edir ki, bu qənaətə ancaq dünya savaşlarına, neçə-neçə regional qanlı çarpışmalara şahid olmuş müdrik bir şair gələ bilər.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan türklərinin Cənubda uzun illər boyu ana dilində yazıb-yaratmalarına Pəhləvi rejimi tərəfindən qoyulan rəsmi qadağalar yalnız dilin, bədii ədəbiyyatın deyil, həm də ədəbi-tənqidi fikrin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Araşdırmalarımız göstərmişdir ki, Cənubi Azərbaycanda anadilli akademik ədəbi tənqidin əsası 1946-cı ildə Gəncəli Sabahinin Azərbaycan Demokrat Firqəsinin mərkəzi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi ədəbi-tənqidi məqalələri, xüsusən də “Ləyaqətli bir töhfə haqqındakı mülahizələrim” və “Qəhrəmanzadənin yaradıcılığı” adlı məqalələri ilə qoyulmuşdur.

Ustad uzun məcburi aradan sonra (İran İslam inqilabından sonra) işıq üzü görünən anadilli dərgi və qəzetlərdə dərc etdirdiyi ədəbi-tənqidi məqalələri ilə bu işini davam etdirmiş, yeni şəraitdə Cənubi Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

Ədəbiyyat / References

1. “Varlıq” jurnalı, 1985, № 11-12.
2. Bezirci A. Nurullah Ataç. – İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi, 1968, 7.
3. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1947-1990). – Bakı: Elm, 2000.
4. Güntekin R.N. Tenkitten Ne Bekliyoruz? Dersaadet Gazetesi, №10, 17 Temmuz, 1920.

5. İbrahimov M.Ə. Hər bahar dirillik biz Vətən üçün. “Azərbaycan müəllimi”, 3 sentyabr, 1982.
6. Məşrutəçi, K. İsanın son şamı. – Tehran: Nəşr-e Əndişeye No, 2002.
7. Nesibli N., Mustafayev V. İran'da Azərbaycan Türk Dili: Devlet Siyaseti Ve Karşı Direniş. <http://azer-baycan.blogspot.com/2010/02/>
8. Sabahi G. Şeirimiz zamanla addımlayır (Nəşrə hazırlayan *Kifayət Məmmədova*). – Bakı: Optimist, 2024
9. Sabahi G. “Ləyaqətli bir töhfə” haqqındakı mülahizələrim. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946-cı il, №271.
10. Sabahi G. “Şair və yazıçılarımız şərəfli vəzifələr qarşısında”. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946-cı il, №252.
11. Sabahi G. Ədəbiyyat nədir? “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946-cı il, №241.
12. Sabahi G. Qəhrəmanzadənin yaradıcılığı. – Təbriz: “Azərbaycan” qəzeti, , 1946-cı il, №294.
13. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqidi. – Bakı: Nurlar, 2019.

Литературное и критическое наследие Гянджали Сабахи

Фикрет Сулейманоглу

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: fikret55@mail.ru

Резюме. Изучение истории литературной критики на тюркском языке в Южном Азербайджане является одной из актуальных проблем, стоящих перед отечественным литературоведением. За исключением некоторых поверхностных соображений, ее исторический путь и этапы развития до сих пор не изучены, ее характерные черты не определены на научном уровне, а ее жанры и роль в литературном процессе не получили научной оценки. В этой связи особый интерес представляет литературно-критическое наследие Гянджали Сабахи (1906-1989) – выдающегося писателя и педагога на Юге.

Приговоренный к проведению значительной части жизни в тюрьмах НКВД в СССР и САВАК в Иране, Гянджали Сабахи вошел в историю азербайджанской литературы как один из создателей отечественной реалистической прозы на Юге. Произведения писателя, посвященные жизни азербайджанских тюрков под беспощадным гнетом шовинистического шахского режима, судьбе национальных активистов, боровшихся за свою свободу и права, готовых ради этого пойти на виселицу, сохраняют свою значимость и сегодня благодаря своему общественно-политическому содержанию и художественной ценности. Однако тот факт, что он заложил основу литературной критики на родном языке на Юге статьями, опубликованными им в газете «Азербайджан» в Тебризе в 1946 году, до сих пор оставался без внимания. В данной статье эти произведения писателя, а также статьи написанные после Иранской Исламской революции впервые подвергаются рецензированию и оценке.

Ключевые слова: Гянджали Сабахи, литература Южного Азербайджана, литературная критика на родном языке, литературно-критические взгляды